

בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית"

החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית

אורלי צרפתי וזותן בליס

על כל פלגיה כאמצעי תקשורת לגיטימי, משום שהוא נתפס בראשית דרכו, כמשמר את היחס המיוחד בתרבות היהודית אל המלה הכתובה. בהמשך מילא העתון תפקיד כפול, הן כאמצעי יעיל לשימור הסולידריות הדתית הפנים קהילתית בתקופה של תמורות קיצוניות בעם היהודי,⁶ והן כאמצעי למאבק נגד תהליכי המודרניזציה, החילון וההשכלה.⁷ הגישה השנייה - שהיתה שולית וייחודית לחב"ד, אך היא הולכת ותופסת לה אחיזה בשני העשורים האחרונים - גורסת כי אמצעי התקשורת הם נייטרלים מבחינה נורמטיבית. לכן, אין היא שוללת את הכלי עצמו כל עוד מועברים בו תכנים דתיים וערכיים ראויים. גישה זו העושה שימוש אינסטרומנטלי בטכנולוגית תקשורת מודרנית במטרה להפיץ מטרים דתיים.⁸

"קירוב רחוקים"

מפת התקשורת החרדית בישראל של ראשית האלף השלישי מבטאת תהליכי שינוי בחברה זו ביחסה לאמצעי תקשורת המונים לצד שינויים בדפוסי הצריכה. מקצת מגורמי השינוי מקורם מבית - בהשפעת קבוצות בתוך החברה החרדית כמו גם החוזרים בתשובה; ומקצתם מחוץ - בהתגברות השפעתה של החברה החילונית על תהליכי המודרניזציה בחברה החרדית⁹ ובפריסה כלל ארצית של מוסדות התקשורת הכתובה והאלקטרונית.¹⁰

מראשית שנות ה-90 ואילך ניתן לראות, כי לצד פריחתה של עתונות חרדית אידאולוגית ומסחרית גובר והולך השימוש במגוון אמצעי תקשורת אלקטרוניים בקרב חלקים שונים בציבור זה.¹¹ שתי הקבוצות הדומיננטיות המובילות את השימוש בכל טכנולוגיה תקשורתית, ובלבד שהתכנים ישקפו נאמנה את תפישת עולמן, הן חסידות חב"ד ותנועת ש"ס. המשותף לשתי הקבוצות הוא, ששתיהן מבקשות ל"קרב רחוקים", ולשם כך, משמשת התקשורת אמצעי יעיל לתעמולה ולהפצת מסרים דתיים לקהלים גדולים. כמו כן, ממלאת התקשורת תפקיד חשוב בגיבוש הזהות הקבוצתית ובתהליכי הסוציאליזציה בייחוד של אלה שזה מקרוב הצטרפו.

התפתחויות טכנולוגיות תקשורתיות ואימוצן על ידי החברה החילונית מעמידות למבחן מחודש את תפישתה העקרונית של החברה החרדית ביחס לשימוש באמצעי התקשורת. במהלך שנות ה-80 וה-90, נמצאה החברה החרדית במתח מתמיד בין אימוץ טכנולוגיה תקשורתית לבין דחייתה על הסף. דומה כי מתח זה הגיע לשיאו במיוחד

באיסור שפרסם בין דין צדק (בד"ץ) של העדה החרדית, תחת הכותרת "איסור נורא על האינטרנט", שללה ההנהגה הרבנית של העדה, את השימוש במחשב ובאינטרנט: "גם לצורך מסחר ולא יראה ולא ימצא בבתי ישראל ולא בבתי מסחר, כי הוא רעל ממת ושורף נשמות אשר כל באיה לא ישובו". זאת ועוד, חל איסור חמור "על החזקת או הסתכלות בסרטים בין על וידאו בין על מחשב וכדומה, כי רבים חללים הפילו רח"ל [רהמנא ליצלן]."¹²

לצד איסור זה, פרסמו היומנים החרדים, המודיע ויתד נאמן, "דעת תורה" החתומה על ידי גדולי תורה ליטאים וחסידים,¹³ החלטתה של ההנהגה הרבנית מעידה על הריון הפנימי המתקיים בסוגיית השימוש במחשב ובפוטנציאל התקשורת-טכנולוגי הגלום בו. כמו במקרים דומים בעבר, כל אימת שטכנולוגית תקשורת איימה לחלחל לתוככי החברה החרדית, לא חלף זמן רב עד לתחילתו של בירור מעמיק ונוקב מצד הנהגתה, שכלל את שקילת התועלת אל מול הנוקים הפוטנציאליים: היש בטכנולוגיה החדשה כדי לסייע בהפצת תורה או כדי לקדם רעיונות כפירה? האם ניתן לרתום אותה לצורכי קדושה, ליצירת מקורות פרנסה נוספים, או חלילה השימוש בה פותח צוהר להשתתף המידות, גירוי היצר הרע או רהמנא ליצלן מקדם מגמות חילון? שאלות אלה, נסבות סביב דילמה ישנה-חדשה: האם הטכנולוגיה הנה נייטרלית מבחינה נורמטיבית או שמא היא נושאת בחובה מטען ערכי סמוי מן העין כמו היתה סוס טרויאני - מתת למראית עין, כיבוש בפועל.

החברה החרדית נאבקה לשמר את ייחודה התרבותי והדתי במדינת ישראל החילונית.¹⁴ ההסתגרות הפיסית והפער האידאולוגי בין שתי החברות תרמו להיווצרותה של "מובלעת תרבותית",¹⁵ הבאה לידי ביטוי, בין השאר, בהקמתה של מערכת תקשורת המונית ותקשורת בין אישית חרדית נפרדת.¹⁶

בחינת יחסה של החברה החרדית בישראל לסוגיית השימוש באמצעי תקשורת המונים מלמדת, כי לא ניתן להכליל גישה אחת על כל הפלגים השונים. עם זאת, ניתן לאפיין שתי גישות כלליות עקרוניות: האחת - והיא הגישה המסורתית - שוללת שימוש ככל האפשר באמצעי תקשורת מודרניים, למעט העתון, כחלק משלילתה את ההווה המודרנית ומשום ויהוים עם תכנים חילוניים כופרניים. אמצעי התקשורת נתפשים כסוכני שינוי ונידחים על הסף בחברה המבקשת לשמר אורח חיים דתי שמרני. השימוש בעתון, לעומת זאת, מקובל בחברה החרדית

נשמרת ולא מתערערים סדרי עולם (למרות שניתן להצביע בהקשר זה על שינויים פוטנציאליים בדפוסי התקשורת ובחוויות הלמידה). אלא שלא חלף זמן רב והמימד הוויזואלי של המחשב כבש את לב המשתמשים; ישומי המחשב השונים - ולא רק התכנים התורניים הכתובים - החלו לתפוס אחיזה בשיח החרדי, ותעשיית התקליטורים החרדית המשגשגת מעידה על הביקוש הרב. אחד הוויאנרים הפופולריים הוא תוכנית אירוח חרדית, המחקה את המקבילה החילונית שלה ומשווקת על גבי תקליטורים. בפועל מספק המחשב מענה לצורך באסקפזם בתפקודו כערוץ טלוויזיה אלטרנטיבי לציבור החרדי. הביקוש הגובר למדיום ויזואלי תרם גם לפיתוחה של תעשיית סרטים המובאים בתקליטורים בעלי תכנים דתיים או ערכיים הולמים, ואף להקמתן של חברות הפקה בתחום.

"ומחיצת כרם ישראל שנפרצה אומרים לו גזר"

שגער מטעים, כי "התקשורת הדיגיטלית קשורה בשינוי כביר לא רק בחומרה, בתוכנה, בטווח התקשורת או במהירותה, אלא גם בדרכים בהן אנשים מתקשרים, מתייחסים אדם לרעהו או מעריכים ומשקפים על רעיונות ודעות"¹⁹ (הדגשת המחברים). נשאלת אפוא השאלה: האם אימוץ האינטרנט - או דחיתו - מקורם בזיהוי תכונותיו של המדיום ושל פוטנציאל התמורה הגלום בו?

היכולת להתחבר לאינטרנט ולהיחשף דרכו לעולמות תוכן ולרעיונות המזוהים עם החברה החילונית המודרנית, הובילה את ההנהגה החרדית, "שומרת הסף" (gatekeepers), להכרה, כי המחשב אינו עוד כלי נייטרלי כפי שהוא נתפש בטעות, אלא עולו לתפקד כסוכן שינוי משפיע ומסוכן ביותר.

לכאורה, יש בדחיית המדיום כדי להעיד על חוסנה התרבותי של החברה החרדית, על יכולתה לעמוד בפרץ; להעמיד את מסורתה וערכיה כנגד השפעתו של המדיום, ברוח גישת הדטרמיניזם החברתי. עם זאת, דחיית המדיום, כמו גם החרדה המובעת מפני השפעותיו האפשריות, מעידות על זיהוי המדיום עם תכניו כמימרתו המפורסמת של מקלוהן "המדיום הוא המסר".

נראה כי תפיסתה העצמית של החברה החרדית כחברה בעלת דרגה מוסרית געלה מתערערת כאן בעטן של תכונות המדיום, שכן ההנהגה החרדית מבטאת בפסיקותיה חוסר אמון בחוסנו המוסרי של הציבור, שמא לא יעמוד בפיתוי היצר ויגלוש לתוכני תועבה אסורים. אמירותיהם של אחדים מבין הרבנים משקפות עמדה ברוח זו: "כל

מחשב ביתי רגיל יכול ליהפך בלחיצת כפתור למכשיר הקרנה... סכנת התקליטורים גרועה אף מהטלוויזיה. אם את הראשון קשה להסתיר מההורים והמחנכים, הרי שבמחשב הנייד כותבים הידושי תורה כמתמידים גדולים וכאשר המשגיח מסובב את הראש בנקישת עכבר אחת... להקרנת הסרט". הדגש ששם הזכות על שימוש במחשב נייד מהווה עדות נוספת לחרדה מפני תכונותיו של המדיום, שהניידות, המזעור ויכולת ההסתרה הן רק אחדות מהן. יתר על כן, אם בתוך המדיום מוטבעת התכונה של הגברת הנגישות לעולמות תוכן אלטרנטיביים, הרי שהיא וזההה בנקל ומהווה אצטלה לאיסור השימוש בו: "ואם על טלוויזיה יש הגבלה מסוימת מצד שלטונות החינוך, הרי שבסרטי ווידאו ותקליטורים הכל פתוח... עד לחמישים שערי טומאה."²⁰

כאשר מדובר במדיום ויזואלי. כך היה בשנות ה-80 כשההנהגה הרבנית ניהלה מלחמת חורמה נגד הטלוויזיה²¹ ודומה כי כך הוא המצב גם ביחס למחשב על שימושי השונים.

יחסה של החברה החרדית לאינטרנט (אף שמאפייני המדיום עשוהו למורכב יחסית לטכנולוגיות תקשורת אחרות) קשור לפולמוס אקדמי הנוגע ליחסי הגומלין המורכבים שבין תקשורת, טכנולוגיה וחברה. בבסיס הפולמוס עומדות שתי מסורות אינטלקטואליות: דטרמיניזם טכנולוגי (Technological Determinism) וכנגדה דטרמיניזם חברתי (הקרויה גם גישת ההכנה החברתית - Social Constructivism). לפי הראשונה הופכת הטכנולוגיה, ובכלל זה טכנולוגיות התקשורת, לישות בפני עצמה, ל"חי הנושא את עצמו" בהינתן "קם הגולם על יוצרו"²² שאימץ האדם את הטכנולוגיה לחיקו, הריהו נתון לחסדיה ולהשפעותיה והוא נעדר יכולת ממשית להתנגד לה. הגישה השנייה, לעומת זאת, מחזירה לאדם ולחברה את השליטה ואת האחריות לגורלם. לדעת המצדדים בה, אין בכוחה של הטכנולוגיה ליטול מהפרט את יכולת השיפוט האישית או להרחיקו מערכים שהוא דבק בהם. לשון אחר, גם כאשר הטכנולוגיה משפיעה על תרבות כזו או אחרת, ותהא השפעתה המשוערת גדולה ככל שתהא, הרי שעוצמתה ואופיה מתנתות על ידי מאפייני התרבות הקולטת. במובן זה, אפשר שטכנולוגיית התקשורת הדיגיטלית, משעה שאומצה כמובן, מחוללת השפעה כלשהי בקרב החברה החרדית, אבל עדיין עומדת שאלת אופי ההשפעה ועוצמתה.

התמודדות עם דילמה זו מחייבת בירור של תכונות המדיום. בין שהדיון בהשפעתה של הרשת נצבע בצבעי חורבן ובין שרטוריקה אוטופית מוצמדת לו, הרי שמיוחס לרשת כוח רב לעצב מחדש מבנים חברתיים וכלכליים, כמו גם דפוסי צריכה והתקשורת.²³ התקשורת הדיגיטלית, ובכלל זה רשת האינטרנט, נתפשת כמי שמגבירה נגישות לתכנים²⁴ ששוחקת את הגבולות בין פנאי לעבודה²⁵ כמנוף לביזור הכוח הפוליטי בחברה; וכטכנולוגיה המחזקת את הפרט אל מול הממסד. היכולת להסתתר מאחורי כסות אנונימית, כמו גם ההתכנסות האינטימית אל מול צג המחשב, פותחים צוהר לחוויה אינדיווידואלית. האופי האינטראקטיבי שלה, כמו גם המרחבים הגלובליים שהיא פותחת, מקרבים למשתמש הביתי עולמות תוכן שחומות תרבותיות וגיאוגרפיות חסמו בפניו.

האתגר הטכנולוגי וההתמודדות עמו

ההיתר לשימוש במחשב בציבור החרדי כמענה לצורכי פרנסה ביטא בתחילה יחס נייטרלי אל הטכנולוגיה החדשה, כמעט ללא התייחסות לתפקודיו כאמצעי תקשורת המוני. בניגוד לתחומי עיסוק מסורתיים אחרים, אפשר המחשב הגמשת שעות העבודה ואף עבודה מהבית, דבר המקל במיוחד על נשים מפרנסות המטופלות בילדים.²⁶

משעה שהמחשב תפס לו אחיזה בבתים רבים - ולפי הערכות שונות אחוז המחשבים בחברה החרדית דומה לזה של החברה החילונית.²⁷ - התגבר מאוד השימוש גם בפונקציות אחרות שלו. הלגיטימציה לשימוש במחשב ובאינטרנט הוקנתה בשלב הראשון על ידי הדגשת המאפיין הטקסטואלי, כגון היכולת לעסוק בסוגיות הלכתיות, פרסום פרשנות לפרשת השבוע. נדמה היה כי מרכזיותו של הטקסט הכתוב

"חסידישקייט - תוכנית ארוכה למחשב הביתי" עשויה כשעטנז ז'אנרים טלוויזיונים פופולריים, ביניהם כתבות צבע ומגזין, בידור לצד תעודה כשברקע כל אלו מהדהדים מאפייניה של תוכנית האירוח החילונית. חיקוי הז'אנר המזוהה כל כך עם החברה החילונית של העידן הרב ערוצי בישראל מלמד, כך נדמה, כי במקרה זה הדיפוזיה התרבותית נישאה על כנפי המדיום

הטלוויזיה ועתה יש להוסיף עליה כמובן את המחשב כי הפכה את העולם כולו לכפר גלובלי אחד. הרבה ברכה יש בכך... השאלה הניצבת בפנינו היא עד כמה מסוגלים אנו להפריד בין תרבות חומרית... לבין ערכים רוחניים של יוצרי אותה תרבות...". בהמשך מקופלת ביקורת מרומזת על החלטת ההנהגה הרבנית הגורסת המשך הסתגרות מפני השפעות המדיום: "ניתן להימלט מהמשימה הזו באמצעות הסתגרות מפני כל גילוייה של תרבות זו (ובאמת זוהי אך אשליה שהדבר אפשרי בשלמות לאורך זמן).²⁴ סמט, מכיר אפוא בהשפעה הטכנולוגית, אך לא נתפס לפסימיוס בעטיה. שאיפתו היא להתמודד עם האתגר הגלום במדיום לא באמצעות החיתו, אלא באמצעות הכרת מאפייניו, יתרונותיו וחסרונותיו.

התמודדות זו עם האתגר הטכנולוגי משקפת פעם נוספת את הדיפרנציאציה בחברה הדתית: תפישה המתאימה לפלג אחד אינה מייצגת את עמדתו של פלג אחר. בעוד שהעדה החרדית מחזיקה בתפישה הקיצונית ביותר ביחס לטכנולוגיית האינטרנט, ומטילה "איסור גורף" על השימוש בו, הרי שהפלג הליטאי ומספר חצרות חסידיות סייגו את האיסור באפשרושי שימוש באינטרנט לצורכי פרנסה בלבד: "גם אנשי מקצוע שבלי האינטרנט תינזק פרנסתם, חובה עליהם לחפש כל דרך לצמצם את השימוש אפילו בצרכים ההכרחיים ורק במקום עבודתם ולא בביתם ח"ו. והאחריות עליהם שלא יא לאחריהם אפשרות גישה לאינטרנט."²⁵ מעניין לציין, כי הגבלת השימוש באינטרנט למקום העבודה בלבד מכירה, בחשיבות המדיום לצורכי פרנסה ומניחה כי גלישה במקום העבודה תיצור פיקוח סביבתי ראוי על המשתמש. זיהוין המדויק של תכונות המדיום עולה שוב, לאמור: ייחודה של חווית הגלישה באינטרנט הוא בכך שהיא מתקיימת ברשות הפרט. בהקשר שונה אך במעט העיר דרור פויר: "מהפכת הסקס על שולחן העבודה היא רק חלק קטן מהמהפכה האמיתית: העצמאות. את האינטרנט צורכים לבד, מול המחשב, במרחק של 30-40 סנטימטרים מהמסך. זה מדיום אינטימי."²⁶ הסייג שהציבו הליטאים וש"ס על השימוש במחשב מכון לביטול של האינטימיות ולהגברת הפיקוח החברתי.

בין פתיחות לסגירות

עיון באתרי האינטרנט של החרדים מלמד על הדינמיקה הפנימית ועל המתח הקיים בין הקו השמרני אותו אימצה ההנהגה החרדית ובין תהליכים חברתיים המתרחשים בחברה זו. יתרה מכך, עצם קיומם של אתרים מעין אלה מעיד על מורכבות הסוגיה: שמא פרסום האיסורים על אודות השימוש באינטרנט ובמחשב (מעבר לצרכי עבודה) היא בבחינת גזירה שהציבור אינו יכול לעמוד בה, ואולי אף אינו חפץ לעמוד בה.

הביטוי למבנה הפלגני של החברה החרדית הועתק, לפחות בחלקו, מהעתונות האידאולוגית אל האינטרנט. קיומם של אתרי אינטרנט המבקשים להאדיר את מעמדו של רב מסוים, או להפיץ את תורתן של חצרות חסידיות שונות, משמר את הזהות הפנים קבוצתית הקיימת בפלגים השונים בחברה החרדית.

העמדה הקוטבית לזו של העדה החרדית גורסת יחס נייטרלי למדיום. בעמדה זו מחזיקים חצרות חסידיות, כגון חב"ד,²⁷ חסידות ברסלב, חסידות רחלין,²⁸ חסידות הספרדית (ש"ס)²⁹ וכן "חרדים חדשים" -

החשש שמא חומת הביצורים שנבנתה סביב החברה החרדית מחשבת להישבר ב"הנף מקלדת" הובילה את ההנהגה הרבנית לעשות מעשה. כמו בחברה החילונית גם כאן ההתנגשות בין כוחות קידמה לכוחות שימור הציבה את ההנהגה בפני דילמה. מול מוסד התקשורת המבטא חדשות וקידמה ניצב המוסד החינוכי המתבצר לשמר את מעמדו נוכח תהליכי השינוי. הדיכוי החינוכי היווה שיקול מרכזי בהקמת "בית דין מיוחד לעניני הפרצות שבמחשבים", במשך כחצי שנה עסק בית הדין בבחינה מעמיקה של סוגיית השימוש במחשב ובאינטרנט מתוך כוונה "להורות להלכה ולמעשה את הדרך הנכונה". תשומת לב מיוחדת הקדישו הרבנים להקירת הדיכויים השונים של יישומי האינטרנט ולהשפעתם על מערכת החינוך: "לאור עובדות מסמרות שיער וזעקות השבר שנשמעו מפי מאות מנהלי הת"מים [תלמודי תורה] בירושלים, בני ברק ושאר חלקי הארץ, על גודל האסון והסכנה שמהווה המחשב עבור הילד שנחשף אליו. בין היתר העידו מנהלי מוסדות שונים כי בתקופה האחרונה ניכרת ירידה דרסטית בלימוד אצל ילדים רבים אשר הוריהם אינם משגיחים להרחיקם ממכשיר זה... המחשב הינו דבר ממכר וילד המתעסק בכך, עלול לאבד את כל החשק ללימוד תורה."³⁰ מנוסח הדברים עולה, כי מחנכים ומנהלים חרדים, רואים במחשב איום פוטנציאלי על מקור סמכותם הבלעדי, ולפיכך דוחים אותו על הסף.

זאת ועוד. בפרסום דעת תורה של בית הדין המיוחד נאמר בין השאר: "על כל איש מישראל לדעת, כי ההתחברות לאינטרנט או לטלביזיה מעמידה בסכנה חמורה ח"ו [חס והלילה] את המשך הדורות של כלל ישראל, והיא פרצה איומה בקרושת ישראל, אשר כמדומה לא היה כמותה מיום היות ישראל לעם". בהתייחסם אל האיסור שהוטל על החזקת טלוויזיה מוצג האינטרנט כמכשיר ש"סכנתו חמורה פי אלף, והוא עלול להמיט חורבן והרס ח"ו על כלל ישראל."

תיאור זה אינו מתיר ספק בלב הקורא ביחס לעוצמת הסכנה ולהשלכותיה העתידיות. לצד האיסור מוצג התגמול: "ושומע לדברנו ישכון בטח ויזכה לראות דורות ישרים מבורכים, נטעיי נעמנים, גדולים בתורה ויר"ש [יראת שמים] טהורה."³¹

להתמודד עם המדיום

פרסום "דעת התורה" של ההנהגה הרבנית מסתמך על מסקנות בית הדין המיוחד וקובע נחרצות מסקנה אופרטיבית: "איסור חמור להתחבר לאינטרנט או לטלביזיה אשר מהווים סכנה איומה ח"ו לקדושת ישראל ולהמשך הדורות, וצריך לבטל במחשבים את אפשרות החיבור להנ"ל ובכלל איסור זה ההסתכלות בסרטים במחשב." בפנייה ישירה לתורים הם נקראים "שלא יתנו להשתמש במשחקי מחשב, כאשר ברובם יש דברים אסורים ובלתי חינוכיים... ועל כן כל המבקש לחנך בניו ובנותיו לתורה ויר"ש יוציא הדבר מביתו לבל יהא לפוקה ולמכשול."³² בצד עמדתה הנחרצת של ההנהגה הרבנית, ניתן לאתר גם קולות אחרים. כך למשל באתר "מורשת" (הפונה לציבור דתי וחרדי כאחד) ביטא הרב סמט עמדה המכירה בכוחו של המדיום כסוכן שינוי תרבותי, אך מבלי לדחותו על הסף: "סכנה אחרת האופיינית לתקופתנו היא שהישגי התקשורת של חברת השפע שבה אנו חיים מביאה לידי חיבור בין תרבויות שונות והופכות אותן לתרבות אחת (כפי שנאמר על

נגרופונטי: "... בעתיד לא תהיה תעשיית מקלטי טלוויזיה. היא תתלכד לחלוטין עם תעשיית המחשבים... הסיבה לכך היא שהמחשב רוכש יותר ויותר יכולות ווידאו, כלומר, הוא בנוי כך שיוכל לעבד ולהציג ווידאו כסוג נתונים... והדבר קורה במהירות כזו שקצב השכלול של פיתוח הטלוויזיה, גם אם היא סיפרתית, יעמוד בצל לעומת התפתחות המחשב האישי.³⁵ בעוד שטכנולוגיית דחיסת הווידאו לא השפיעה מיידית על תרבות הפנאי החילונית, מן הסתם משום שעומדים לרשותה אמצעים חלופיים, הרי שעבור משתמש המחשב החרדי היה ביישום החדש כדי לחולל תמורה של ממש.

כאשר החברה החרדית אימצה לחיקה את טכנולוגיית המחשב לא היה בכוחה של הנהגתה השמרנית לחזות את התמורות המפליגות, שעתידות להתרגש על עולם המחשבים תוך שנים ספורות בלבד. ערוצי הטלוויזיה, כמו גם ספריות הווידאו, היו בבחינת טאבו עבור רוב החברה החרדית; לא המחשב. אלא שטכנולוגיית דחיסת הווידאו הפכה באחת את כוונן התקליטורים של המחשב (בתחילה כלי להעקפת נתונים) לכלי המתפקד כטלוויזיה לכל דבר. משעה שנוצרה הפירצה היה זה רק עניין של זמן עד לחילחולם של תכנים "אסורים" למחשב החרדי. יתר על כן, הקלות בה ניתן להקליט באמצעות המחשב, לערוך מחדש, לצנזר ולהתאים, כמו גם להנפיק תקליטורים על בסיס המוני, היה בהם כדי להאיץ את התהליך. בפועל, ניתן להצביע על שתי מגמות מקבילות. לראשונה, ניתן השם 'פירצת הסרטים' - המרת תכנים ויזואליים קיימים לפורמט ממוחשב, הפצתם וצריכתם, חלקם מבוקרים על ידי חרדים וחלקם לא. המגמה השנייה מהותית יותר להתפתחותה של תרבות הפנאי בקרב החברה החרדית, שכן מדובר בהפקות מקומיות, חרדיות, של סרטים,³⁶ תוכניות אירוח ובידור. התוכנית המכונה על ידי יוצריה "חסידישקייט" - תוכנית אירוח למחשב הביתי³⁷ עשויה כשעטנו של ז'אנרים טלוויזיוניים פופולריים,³⁸ ביניהם כתבות צבע ומגזין, בידור לצד תעודה כשברקע כל אלה מהדהדים מאפייניה של תוכנית האירוח החילונית. ככל הנראה מצב ייחודי זה, שבו תוכנית סמי-טלוויזיונית איננה משודרת, ותחת זאת מוקלטת ונמכרת על גבי תקליטורים כמו היתה מגזין כתוב, הוא שהכריע את אופיה האקלקטי. כך או אחרת, חיקוי הסוגה המזוהה כל כך עם החברה החילונית של העידן הרב ערוצי בישראל מלמד, כך נדמה, כי במקרה זה הדיפוזיה התרבותית נישאה על כנפי המדיום.

יתר על כן, המהירות בה הופיעו הסרטים ותוכניות התקליטורים, התאפשרה הודות לכך ששיעור משתמשי המחשב בחברה החרדית חצה זה כבר את המסה הקריטית³⁹ הנוצרה להשמה "יעילה ונרחבת של המדיום. המסה הקריטית של משתמשי המחשב בחברה החרדית תרמה אפוא תרומה נכבדת להיווצרותה של תרבות הפנאי ה"טלוויזיונית" בקרבה.

משחקי המחשב

נדבך נוסף בתרבות הפנאי החרדית החדשה תופסים משחקי המחשב. בדומה לסרטים, גם המשחקים מהווים יישום נוסף במסגרת מכלול יישומי המחשב. ככלל, משחקי המחשב הולכים ותופסים נפת בתרבות הפנאי המערבית, במיוחד אצל הגילאים הצעירים. נתונים מלמדים כי תעשיית משחקי המחשב תופסת מקום של כבוד לצד תעשיית הקולנוע

חוזרים ומחזירים בתשובה. המשותף לכולם, לבד מחזוק הסולידריות הפנימית, הוא הרצון להפיץ את תורתם לקהלים חדשים. אשר על כן, לא זו בלבד שאין הם שוללים את השימוש באינטרנט, אלא שהשימוש בו נעשה מתוך הכרה ביתרונותיו. מקור הלגיטימציה למדיום נעוץ אפוא בהנחה לפיה ניתן לרתום את המדיום לצורכי תעמולה דתית. בעמוד הבית של אתר חסידות ברסלב מוגדרת מטרת האתר באופן הבא: "אתר זה בא במטרה להפיץ את חסידות ברסלב ותורתו של ר' נחמן, לקרב רחוקים, לספק חומר למתעניינים ולאפשר יצירת קשר בין החסידים." בניגוד להנחייתה המפורשת של העדה החרדית לסלק את תוכנת הגלישה מן המחשב, ואף להסתייע באנשי מקצוע כדי לעשות כן,⁴⁰ באתר של ברסלב מעודדים את השימוש בה. בהמשך מובהר כי "כל הזכויות אינן שמורות ומצווה להעתיק ולהפיץ כל עוד לא צויין אחרת."⁴¹

חסידות רחלין המבקשת להפיץ את תורת האדמו"ר שלה עושה שימוש נרחב בקלטות שמע, קלטות ווידאו ותקליטורים לצד הפצת חומר כתוב. הרצון להרחיב את תחומי השפעתה ולהגיע לקהלים חדשים מביא אותה לפרסם את כתובת אתר האינטרנט שלהם בכל עמוד בחוברות אותן היא מפיצה הינם. האתר מציג את עיקרי תורת רחלין ומדגיש את הצורך בהפצת המידע.

האתגר אם כן עבור קבוצות אלה אינו נוגע לשאלת אימוץ המדיום או דחייתו, אלא לדרכי השימוש בו. ניכר כי מבין הבוחרים להשתמש במדיום יש הערים ליכולתו להוות סוכן של שינוי. כפועל יוצא מכך, נוצרו רשתות מחשבים ייחודיות, כדוגמת "תורה-נט" ו"מורשת סייף ליינס,"⁴² המכוונות לצרכיו של הגולש הדתי-חרדי החפץ "להשמר מן הדברים האסורים, המכוערים וחסרי הטעם הנמצאים מדרך הטבע בין מיליוני האתרים באינטרנט."⁴³ משמע, חרף הפתיחות העקרונית למדיום, הרי שהקבוצות האמורות בוחרות להסתגר במעין "מובלעות וירטואליות". החיבור לרשת האינטרנט הגלובלית, ומגביל אותו לגלישה באתרים דתיים המצויים תחת פיקוח. כך למשל, בהודעה על פתיחת פורום מתבקשים המשתתפים "לשמור על תוכן וסגנון ראויים" ומוזהרים כי "הודעה שלא תימצא מתאימה לפורום תמחק".

בהקשר זה, ראוי לציין כי הטכנולוגיה הדיגיטלית יכולה לפעול לשני כיוונים ולחזק מגמות סותרות: כשם שהיא פותחת צוהר לעולמות אלטרנטיביים, הריהו מאפשרת באמצעות פתרונות טכניים להגביר את הסתגרותה של הקהילה. יתר על כן, ההוראה להסיר את תוכנות הגלישה, ההסתגרות ברשתות מקומיות, כמו גם הנחיותיהם של הרבנים כיצד להימנע מגלישה למקומות אסורים, יש בהם כדי להפוך את הפוטנציאל הטמון בטכנולוגיה על פיו; כדי להפוך את הרשת מאמצעי המעודד לפתיחות לאמצעי המשמר מטרות של הסתגרות.

תרבות פנאי דיגיטלית-אלטרנטיבית

כפי שנאמר לעיל, הטכנולוגיה הדיגיטלית אינה נוגעת רק לשינוי בתוכנה או בחומרה, אלא בכוחה לעצב דפוסי צריכה, אופני התקשרות וביטוי. ככל שהדברים נוגעים לחברה החרדית, כך היה עם טכנולוגיית דחיסת הווידאו⁴⁴ אשר הידקה את היחסים בין תעשיית המחשבים לתעשיית הטלוויזיה. עוד כשהיתה הטכנולוגיה בחיתוליה העיר ניקולס

המגמה היא טיפוח המארג הקהילתי, לוקלי וגלובלי. עם זאת, האופן בו בנויים האתרים, העובדה שהם רב לשוניים ואירגון המידע שבהם מלמדים, כי הפנייה פנימה לתוך הקהילה אינה סותרת כלל ועיקר את היומרה להגיע לקהלים המצויים מחוצה לה. במובן זה, הקבוצות החרדיות, שאינן דוחות את האינטרנט לשם הפצת המסרים שלהן, מקיימות את שני דגמי התקשורת שגיימס קארי (Carey) דן בהם: תקשורת כתמסורת (Transmission) ותקשורת כריטואל (Ritual).⁵⁰ התפישה הראשונה הגדירה את התקשורת כאקט של מתן מידע והפצתו על פני המרחב, ובאה לידי ביטוי בפנייתם של אתרי האינטרנט החרדיים לקהלים המצויים מחוץ לקהילה. לא בכדי מקורה של תפישה זו דתי ביסודו, לאמור: המשמעות המוסרית של העברת המידע על פני המרחב הייתה ביסוס והרחבה של ממלכת האלוה על פני הארץ. התפישה הריטואלית, לעומת זאת, אינה מתייחסת להרחבתם של מסרים על פני המרחב, אלא לתמשך קיומה של חברה על פני זמן, בבחינת ייצוג חוזר ונשנה של אמונות משותפות, ערכי מסורת. האחרונה באה לידי ביטוי בפנייתם של אתרי החרדים למרחב הקהילתי. שני התפקידים - הפצת מידע על פני המרחב ושימור ערכי המסורת על פני זמן - לא מקיימים סתירה ביניהם ודרים בכפיפה אחת באתרי החרדים. אם כן, יש ברשת האינטרנט כדי לקדם הפצת מסרים באופן גלובלי, וכן כדי להדק את הזיקה בין קהילות חרדיות שונות בארץ ובעולם.

הנה כי כן, באינטרנט החרדי יש כדי לקדם מגמות של פילוח קהלים לא על בסיס גיאוגרפי, ולא כל שכן על בסיס שיוך לאומי, אלא על בסיס דתי. אין כל מניעה שהתקשורת תתקיים במרחבים שהם גלובליים מטבעם, אך פעילות מעין זו מציבה סייג לחוון ה"כפר הגלובלי". מצד אחד, תהליך הצינוור (אינטרנט מבוקר) צמצם את המרחב האינטרנטי הדתי-חרדי לכדי עשרת אלפים אתרי אינטרנט,⁵¹ מספר מועט בהתחשב בהיקף האתרים הקיים ברשת. מצד שני, הנטייה להתכנס פנימה, לתוך הקהילה, יוצרת שוב מצב דואלי, ספק פתיחות

השמרנית "לעצור את הסחף" ולפסוק נגד השימוש במחשב, התלה להיווצר תרבות פנאי אשר נסבה על תכנים דיגיטליים - סרטים, משחקי מחשב ואינטרנט. בעוד השמרנים מבקשים לעצור את השימוש במדיום, על מגוון יישומיו, הרי שבקרב קבוצות שמרניות פחות התפתחה תרבות פנאי המבוססת על תכנים דיגיטליים. כדי להימנע מהשפעתם המזיקה של התכנים הקיימים, מבקשות האחרונות לייצר חלופות ראויות לשמן עבור הציבור החרדי-דתי. בין שמדובר בסרטים ומשחקים מבוקרים, תוכניות אירוח בהפקה מקומית, כמו גם אתרי אינטרנט וצ'אטים, ניכר שהימצאותן של החלופות התוכניות - מרכיב מרכזי בתרבות הפנאי החרדית העכשווית - קשורות בעבותות לנוכחותה של הטכנולוגיה הדיגיטלית.

גלובליזציה או שמא לוקליזציה?

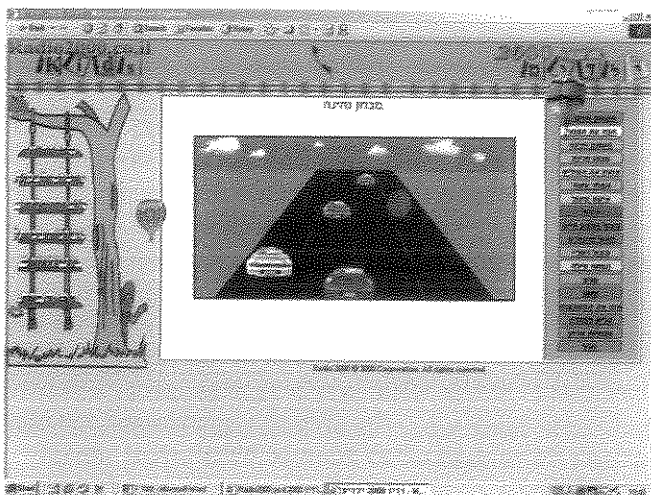
עבור מגזר השואף לכדל עצמו מהחברה החילונית, רשת האינטרנט, ובלבד שיתקינו בה הגבלות מסוימות, עשויה לסייע מאוד לחברה החרדית. בצד מגמות הביזור שהמדיום מקדם, האינטרנט מצמצם את הזיקה הלאומית ויוצר סביבות מקוונות המתמקדות באינטרסים צרים.⁵² למרות שאת המונח "קהילה וירטואלית" נהוג לייחס לקהילות שנתהוו ברשת, הרי שקיימות גם קהילות וירטואליות לבעלי עניין משותף. קהילות מן הסוג הזה מאופיינות בסגירות יחסית.⁵³

קהילה וירטואלית לבעלי עניין משותף עשויה לסגור חלק מן הערוצים הגלובליים, תוך שהיא מחזקת את הלכידות החברתית בין חבריה. עם זאת, ככל שהדברים נוגעים לחברה החרדית, המרחבים הגיאוגרפיים שהיא מבקשת לגשר עליהם כוללים גם מרחבים בין יבשתיים, כגון החיבור הטבעי בין סניפי חב"ד בישראל לבין מרכז החצר אשר בארצות הברית.

המגמות הסותרות לכאורה של פעילות במרחב גלובלי, מחד גיסא, לצד התכנסות לתוככי הקהילה הקיימת, מאידך גיסא, משתקפת היטב מתוך ההגדרה העצמית של רשת "תורהנט": "האינטרנט הופכת יותר ויותר למערכת החלפת ואספקת מידע ובידור המשרתת מילוני אנשים בעולם. גם יהודים רבים שומרי תורה ומצוות משתמשים באינטרנט לצורך עבודתם, להחלפת מידע ומתוך סקרנות ועניין... קשה לו למצוא חומר הקרוב לליבו...". כך זה נמשך עד אשר מוצעת רשת "תורהנט" כפתרון "לאספקת צרכיהם הרוחניים והדתיים של המשתמשים היהודים ברשת".

לכאורה "מובלעת תרבותית" המבקשת להתנתק מן הדברים "הנמצאים מדרך הטבע בין מיליוני האתרים באינטרנט" באמצעות יצירת אשנב מיוחד לגולש החרדי. אלא שברוח תהליכי גלובליזציה אופייניים, האתר המוצע הנו תלת לשוני: עברית, אנגלית וצרפתית. יוסי מילר, מנכ"ל "מורשת סייף ליינס", ומפעיל הפורטל "תיק תק" התייחס לאחרונה למנגנון האינטרנט המבוקר: "אנחנו הופכים את הסביבה היהודית באינטרנט למשהו שהוא לא רק פתרון קל, אלא באמת גוף מקצועי שמטפל בכל הדיבטים. אנחנו נותנים ביטוי לחיי הקהילה היהודית בארץ ובעולם, ומעוניינים ליצור רשת יהודית עולמית. אינטרנט יהודי" הצופה (מהדורה מקוונת). כ"ג באלול, תשס"ב, "אינטרנט יהודי".⁵⁴

באתריהן של תנועות כהסידות חב"ד והסידות ברסלב ניכר, כי

גם במקרה משחקי המחשב, האתגר שמציבים עולמות התוכן הדיגיטליים זוכה ליחס שונה מצד פלגיה של החברה החרדית. הקבוצות שאינן דוחות את המשחקים על הסף מייצרות חלופות. בתצלום: מתוך האתר "רדיו 2000"

רצויות מאידך גיסא, משקף פעם נוספת את הנחת היסוד לפיה השפעת המדיום, "מהפכני" ככל שיהיה, אינה טוטלית, אלא מוטת על ידי ערכיה של החברה החרדית.

1. עתון המודיע פרסם שוב בתאריך 7.1.2000 את נוסח איסור הבד"ץ לאחר פרסום "דעת התורה".
2. "דעת תורה ואזהרה חמורה אודות הסכנות האיומות שבמחשב תקליטורי משחקים וסרטים (כולל מבוקרים) ואינטרנט", יתד נאמן והמודיע 6.1.2000.
3. מ. פרידמן (1991), החברה החרדית, מקורות מגמות ותהליכים, ירושלים; י. שלהב, מ. פרידמן (1985), התפשטות תוך הסתגרות, ירושלים.
4. ע. סיוון (1990), "תרבות המובלעת", אלפיים 4, עמ' 45-97.
5. ק. קפלן (2001), "כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל", קשר 30, עמ' 18-30; א. לוי (1988), התרדים, ירושלים, עמ' 240-255; מ. מיכלסון (1990), "עתונות חרדית בישראל", קשר 8, עמ' 11-22.
6. י. ברטל (1994), "מבשר ומודיע לאיש יהודי, העתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה 71, עמ' 156-164.
7. א. לוז (1985), מקבילים נפגשים - דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתה (1882-1904), תל אביב.
8. גישה זו מאפיינת את יחסן של קבוצות פונדמנטליסטיות מוסלמיות ונוצריות השוללות את המודרנה ומבקשות להחזיר את החברה אל ערכיה הדתיים. השימוש באמצעי תקשורת מודרניים נועד להפצת האלטרנטיבה הדתית. את הקבוצות הדתיות הכוללות בארצות הברית בהקשר זה היא האונגליסטים. כדי להפיץ את תורתם המשיחית הם משדרים תכניות דת בדיו ובטלוויזיה לצד פרסום עיתונים, כתיבת עת, ספרים, הפצת קלטות ווידאו, שימוש באינטרנט ועוד. נציין, כי ניתן למצוא דימוין בין דפוס פעולתם לזה של הסיוות חב"ד המחוקק התייחסות אל חב"ד כאל תנועה בעלת מאפיינים פונדמנטליסטים). כן ראו מאמרו של טהרניאן העוסק בפונדמנטליזם באירן טרם המהפכה החומוינית: T. Majid, (1979), Iran: communication, alienation and revolution" *Intermedia*, vol. 7, No. 2. pp-6-12.
9. תיזה זו שוורה בספרו של י. שלג (2000), הדתיים החדשים - מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים.
10. ד. כספי, י. לימור, (1992), המתווכים - אמצעי תקשורת בישראל 1948-1990. תל אביב, פרקים שני, שלישי ושמיני.
11. ראו למשל את נושא פריחת תחנות רדיו חרדיות פירויות. י. לימור, (1996), "תגלים הסוערים של הרדיו הפיראטי בישראל", קשר 19, עמ' 42-57; ש. אילן, (2000), חרדים בע"מ, ירושלים, עמ' 218-230. נציין כי תחנת הרדיו האווירית רדיו קול חי המשרדרת מרמת גן היא התנהגה החרדית היחידה הפועלת במסגרת החוק.
12. G. Cromer, "The Polluted Image: The Response of Ultra Orthodox Judaism to Israeli Television, *Sociology and Social Research*, V. 71 No. 4, October 1986.
13. ע. זילברמן, (1998), הציוני ההומניסטי בטכנולוגיה, תל אביב, עמ' 56-188.
14. ד. שנער, (2001) (עורך), "אינטרנט: תקשורת, חברה ותרבות", בתוך: אינטרנט: תקשורת, חברה ותרבות, תל אביב, עמ' 38-5. להלן: שנער, אינטרנט.
15. על אודות הוויכוח הניטש בין אלו המייחסים לאינטרנט את היכולת להגביר נגישות לתכנים ובין אלה הסבורים שלא, ראו: F. Henwood, S. Wyatt, N. Miller and P. Senker, (2000), "Critical Perspective on Technologies, In/Equalities and the Information Society," in: F. Henwood, S. Wyatt, N. Miller and P. Senker, (ed.) *Technology and In/Equality*, pp. 1-18.
16. K. Kumar, (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society*. Oxford: Blackwell. pp. 6-36.
17. שיעור הנשים החרדיות המשתתפות בכוח העבודה הוא כ-36%. נתון מעניין לדיונו

לגלובוס, ספק הסתגרות מפניו. כך שאם לנכס לדיון הנוכחי את המונח "כפר גלובלי" במובנו המקלוגיסטי, הרי שראוי לסייגו ולקבוע כי המדובר במעין "כפר גלובלי יהודי".

שמרנותה של החברה החרדית ויחסה החשדני לתקשורת המונים, הופכים אותה למקרה מבחן מרתק לבחינת היחסים הדינמיים והדיאלקטיים שבין טכנולוגיה, חברה ותרבות. מפגשה של החברה החרדית עם המדיה הדיגיטלית כרוך, מטבע הדברים, במאבק בין השאיפה לשמר ערכים מסורתיים לבין טכנולוגיה שיש בה כדי לאתגר את אותם הערכים. אין המדובר במאבק שסופו בהכרעה, אלא במשא ומתן, מתמשך, בין טכנולוגיה לתרבות ובין הפרצות הערכיות שהמדיה הדיגיטלית יוצרת לבין הניסיון לאטום את אותן הפרצות. חרף השינויים שמחוללת המדיה הדיגיטלית בחברה החרדית, הרי שמידה לא מבוטלת של סלקטיביות ניכרת בהתנהלותה. גם כאשר נעשה שימוש במדיום, הרי שברירת המחדל היא אימוץ תוך הצבת סייגים: פסיקטיים במקרים מסוימים (דעת תורה) וטכניים ותוכניים באחרים (שימוש ברשתות מקומיות וחלופות תוכניות). לעתים הדילמה מתעצמת נוכח הפוטנציאל הגלום במדיום לקדם ענייני קדושה, להפיץ תורה מזה ולחזק את הזהות הקהילתית מזה. או אז, יבקשו מאמצי הטכנולוגיה להציב חלופות תוכניות עבור המשתמש, שאין בהן כדי לסתור או לפגוע בתפיסת העולם החרדית.

הגם שישנה הסכמה עקרונית בין הקבוצות החרדיות על ערכי יסוד, הרי שלא קיימת תמימות דעים בנוגע לדרכי ההתמודדות עם האתגר הדיגיטלי. כפי שראינו, דחייה גורפת בקוטב האחד (העדה החרדית) ופתיחות רבה בקוטב האחר (חב"ד, ברסלב) ובתווך יש גוונים וקולות שונים ואופני שימוש משתנים.

בין שההתמודדות כרוכה בשימוש מבוקר ובין שהיא גורסת איסור גורף, דומה כי את הנעשה אין להשיב, לפחות לא באופן מוחלט. רוצה לומר, משעה שהמחשב נכנס לשימוש בחברה החרדית הוטמעו בקרבה חלק מהנהגים, דפוסי השימוש, פנאי וצריכה, המאפיינים את החברה החילונית כגון: צפייה בסרטים, תוכניות מוקלטות, שימוש במשחקי מחשב, צ'אטים ואפילו פתיחות - גם אם מוגבלת - ל"כפר הגלובלי".

בהתחשב בעובדה ששיעור המשתמשים החרדים במחשב חצה את ה"מסה הקריטית" הנחוצה לשם הפצת תכנים, סביר להניח שחרף האיסורים החמורים ייווצר קושי לבלום את התפשטותם, ובתוך כך את השפעתם. את הדברים שאמר לאחרונה יוסי מילר, מנכ"ל שירותי "מורשת סייף ליינס", בהתייחס לאינטרנט אפשר להכיל גם על יישומי המחשב האחרים: "... המחשב כבר נמצא בבתים רבים במגזר החרדי. היום כבר אי אפשר ללא המחשב. זה לא עניין של רוצה, לא רוצה... על שירותי המחשב כבר אי אפשר לוותר. היום כבר כמעט אי אפשר לחיות ללא המחשב, אפילו בבית. ולכן, בסופו של דבר גם האינטרנט ייכנס דרך המחשב הביתי לכל בית..."⁵².

ובהמשך הוסיף: "ככלל, אתה יכול לשלוט על מה שקורה באתרים היום, אבל לא מחר. זוהי עבודת נמלים פשוטה יחסית. נכנסים לאתרים ומאשרים אותם... בציבור הדתי יש עניין של מדרגות, ולכן סגרנו את 'סנונית', לדוגמה, שם יש גם חינוך מיני". יחס זה, המכיר בעוצמתו של המדיום מחד גיסא, ואשר חותר להתמודדות עם השפעותיו הלא

עם זאת, היות שווידאו דיגיטלי מלכתחילה מצטיין באיכות תמונה גבוהה יותר, הרי שגם לאחר תהליך הדחיסה האיכות נותרת סבירה בהחלט. לימים טכנולוגיית דחיסת הווידאו נודדת ליישום אחר - כונן התקליטורים - כאשר מידת הדחיסה נקבעת בהתאם לגפח התקליטור הנמכר בשוק. מאותה סיבה בדיקת הוא משמש להמיר סרטים המיועדים לכונן ה-DVD לסרטים הניתנים להרצה באמצעות כונן התקליטורים.

35. ג. נגרופונטי, (1996), להיות דיגיטלי, ירושלים, עמ' 47.

36. תעשיית סרטי המחשב המשגשגת ופורחת בהיקף חסר תקדים בהמשך השנים האחרונות דורשת בחינה נפרדת. נבקש לציין כי הופקו כבר עשרות רבות של סרטים עלילתיים על ידי חברות שקמו במיוחד למטרה זו - למרות האיסורים של ההנהגה הרבנית. הסרטים עוסקים בעולם התוכן הדתי וקהל היעד הוא בעיקרו ילדים. עשרות אלפי התקליטורים שהופצו עד כה יש בהם כדי להעיד על מימדי התופעה.

37. בתפרושת התוכנית "חסידשיקייט 12": מסע לווייתו של הרב שך ז"ל; הזמר שמיליק בנדיק בשיר וכתבה מלונדון; שר הבריאות גיסים דהאן; כתבה על שלמה קרליבך; אנשי גרוס טובים מאורות; מטפל בדיסקציה; מכון לאורטופדיה; הרב שלמה יעקב - מערת המכפלה; אנשי השנה במוסיקה החסידי; ודוד התקין - סיפור בהמשכים.

38. המושג מסה קריטית, המשמש חוקרים מתחום התקשורת הארגונית ומתחום הפצת החידושים, מסייע להבין את גודל הקהל הנדרש על מנת שטכנולוגיה חדשה תיחשב למצליחה. כדי שמדיום כלשהו יהפוך לאמצעי תקשורת המונים, הריהו צריך להגיע למסה קריטית של משתמשים. רוג'רס (Rogers, 1986): "התועלת של מערכת תקשורת חדשה גדלה עבור כל המאמצים עם כל מאמץ שמתוסף". ראו: M. Morris and C. Ogan, "The Internet as Mass Medium", *Journal of communication*, vol. 46, 1996. pp.39-50.

39. S. Poole, (2000) *Trigger Happy* (Videogames and the Entertainment Revolution), NY: Arcade Publishing. pp. 6.

40. הדמיון לתהליך הבנייתיה של הדמות הוירטואלית "לארה קרופט", שהחלה את דרכה במשחק המחשב המפורסם Tomb Raider, לימים כיכבה בסרט קולנועי עתיר תקציבים, וכמוכן היתה כד פורה לתעשיית מוצרים נלווית (פוסטרים, חולצות, בובות וכדומה), הוא לכל הפחות מפתיע.

41. ראו: הורוביץ, הערה 20.

42. עולמות התוכן של הלומדים בת"ת ממוקדים בעולם התוכן התורני. כל אלטרנטיבה תכנית היא בבחינת איום מעבר לשיפוט הערכי הנוגע לאיכות התכנים.

43. ש. טריקל, (2001), "וירטואליות ואי-שביעות רצון ממנה: חיפוש אחר קהילה בהלל הקיברנטי". בתוך: שנער (עורך), אינטרנט: תקשורת, חברה וחברות, תל אביב, עמ' 183-198.

44. www.radio2000.co.il

45. ראו לעיל קומר, הערה 16.

46. www.shofar.org

47. שנער, אינטרנט.

48. ע. גרינט, ל. נתן, (2000), "קהילות וירטואליות: מבנה חברתי חדש?", מגמות, כרך מ (2), עמ' 298-315.

49. הצופה (מהדורה מקוונת). כ"ג באלול, תשס"ב, "אינטרנט יהודי. יש דבר כזה". מודל זה של אתרי אינטרנט הפונים לקהל יעד על פי שיוך דתי אינו ייחודי לקהילות יהודיות. האתר www.catholic.net, למשל, משמש כמרכז מידע קתולי. האתר בא לענות אף הוא על צורכי חברי הקהילה, כאשר הוא מתיימר להיות מעין "שער" לקהילה הקתולית המקוונת. בין תכניו מצויים שירותי מידע מקוונים הנוגעים לענייני דת, עתון קתולי במהדורה מקוונת, פרסום תפילות וכדומה.

50. J.W Carey, (1989), *Communication as Culture*, Boston: Unwin Hyman. pp.13-23.

51. ראו לעיל הצופה, הערה 49.

52. שם.

הוא ש-44% מהנשים המעוניינות בהכשרה מקצועית בבני ברק רוצות ללמוד מקצוע בתחום המחשבים. ראו אילן, חרדים בע"מ, עמ' 270-271.

18. בשיחות שנערכו עם אנשים הקרובים לנושא בחברה החרדית ציינו כולם כי אין נתונים מדויקים וכנראה שגם לא יהיו בזמן הקרוב (בשל הרגישות הקיימת לנושא וחוסר הרצון להחשף). ההערכה המקובלת מתבססת על סקר שערכה חברת מייקרוסופט בסוף העשור ובו נמצא כי 43% מהציבור החרדי מחזיקים מחשב בבית, נתון דומה לציבור החילוני

19. שנער, אינטרנט.

20. ראו: ג. הורוביץ (2001), "החרדים והאינטרנט", כיוונים חדשים 3, עמ' 20-21.

21. בצלאל קאהן, יתד נאמן, 7.1.2000. "דעת תורה, שאיסור חמור להתחבר לאינטרנט או לטלביזיה המהווים סכנה איזמה ח"ו לקדושת ישראל."

22. "בית דין מיוחד לעניני הפרצות שבמחשבים - דעת תורה", המודיע, 7.1.2000.

23. הערה 2 לעיל.

24. www.moreshet.co.il (להלן: מורשת)

25. הערה 2 לעיל.

26. ד. פור, (2000), "פורגורפיה זה עניין של טכנולוגיה", פנים 12, עמ' 39.

27. רביצקי מצייין כי בוויכוח שפרץ בין חסידות חב"ד לחסידות סאטמר בארצות הברית בשל שיזור שעורים מספר ה"תניא" (הספר המכונן של חסידות חב"ד) שחובר על ידי מייסד החצר) ברדיו, יצא האדמו"ר מלובביץ' בתמיכה פומבית בשידורים אלה ולא הסתפק בטיעון האינסטרומנטלי כלפי השימוש ברדיו וגם לא העמיד אותו ככלי נייטרלי גרידא, נטול משמעות ריכוזית. אדרבה, גלי הרדיו מחמת עצמם הם "כוח אדיר שהטבע ה' בטבע שעל ידי כלי מתאים נשמע כל המדבר בסוף העולם ועד סופו". א. רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 254. התבטאות זו היא יצאת דופן ואה על רקע ביקורת נוקבת נגד פעילותה של חב"ד. לרוב נמצא התייחסות נייטרלית לכלי עצמו.

28. חצר חסידות רחלני היא תופעה מעניינת כשלעצמה בחברה החרדית בכלל ובפלג החסידי בפרט. גיבושה כחצר חסידית נעשה במדינת ישראל לפני למעלה מעשרים שנה. היא נוסדה על ידי פנחס דניאל הכהן רחלני שעלה לארץ מארגנטינה בהיותו נער. משנעשה בעל תשובה החלו מתקבצים סביבו בעלי תשובה נוספים שקראו בשקיקה את כתביו. במשך זמן רב עסק בהפצת היתדות בהעמדתו את אהבת ישראל כערך מרכזי (מעל "עם ישראל" ו"תורת ישראל"). הוא הוכתר על ידי חסידיו כאדמו"ר לפני למעלה מעשרים שנה. מרכזה של החצר המונה כמה עשרות משפחות הנמנות עם המעגל הראשוני מצוי בגבעת שאול בירושלים. המעגל הרחב יותר מונה עוד כמה עשרות תומכים.

29. למרות התמיכה באיסור קיים פער בין הרמה המוצהרת למציאות. כך למשל, לרב אלכז, דמות מרכזית בתנועת התשובה של החרדים הספרדים, ואף לרב עובדיה עצמו, יש אתרי אינטרנט. קיימים אף מספר אתרי אינטרנט של תחנות רדיו המזוהות עם ש"ס. מעניין לציין כי לאתר מאסרו של אריה דרעי הוקם אתר נוסף על ידי תומכיו.

30. סמוך לפרסומה של "דעת תורה ואזהרה חמורה אודות הסכנות האיזמות שבמחשב", הפיץ חב"ד"ן תדפיס הודעה כיצד להסיר מן המחשב את ה"אקספלורר". ההנחיות מיועדות לנוקדים למחשב לצורכי פרנסה, אך בעקבות פרסום דעת התורה שומה עליהם לחסום את אפשרות התקשורת לרשת האינטרנט.

31. www.breslov.org.il

32. לבד מהאתרים עצמם, "תורה נט" ו"מורשת סיף ליינס" הם ספקי שירותי אינטרנט המיועדים לגולש הדתי-חרדי.

33. www.torah.net

34. דחיסת הווידאו הנה טכנולוגיה, שנועדה לספק מענה למבקשים לשנע וידאו דיגיטלי באמצעות רשת האינטרנט, היות שרוחב הפס של הרשת אינו מאפשר, לפי שעה, לנייד תכני וידאו בדומה לשיטות השידור המקובלות. באמצעות דחיסת הווידאו ניתן לצופה תכנים שברגיל היו תופסים כפח עצום לכדי עשירית (לעיתים אף פחות) מגודלם המקורי. היתרון - נפח קל; החסרון - ירידת באיכות הווידאו.